

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FELİN ŞƏRT ŞƏKLİNİN İFADƏ ETDİYİ SEMANTİK MƏNALAR

f.ü.f.d. Ş.M. Ağakışiyeva

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

shukufa.aghakishiyeva@sport.edu.az, orcid.org/0009-0002-6310-6200

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 09 yanvar 2023

Dərc olunub: 29 mart 2023

© 2022 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya. Dilçilik elmi dil faktlarının semantik tərəfi, müxtəlif dil vahidlərinin struktur-semantik tədqiqi ilə maraqlanır. Bizim tədqiqatın məqsədi türk dillərinin materialları üzərində felin şərt hal şəkli ilə ifadə olunan semantik əlaqələri müəyyən etməkdir. Tədqiqat üçün material qədim abidələrdən, türk dillərinə məxsus kiçik folklor janrlarından götürülmüşdür. Araşdırmada linqvistik təsvir, modelləşdirmə və transformasiya təhlili üsulları tətbiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, zaman və səbəb əlaqəsi daha çox şərt ifadənin xüsusi aləti olan felin şərt şəklinin formaları ilə ifadə olunur, struktur-semantik şərt əlaqələri zaman və səbəb əlaqəsi ilə fəal şəkildə özünü göstərir.

Açar sözlər: *şərt şəkli, şərtlik, səbəb əlaqəsi, şərt-səbəb semantikasi, zaman əlaqələri, şərt-zaman semantikasi, türk dilləri.*

Türk dillərində bütün üslublarda şərt əlaqəsinin əsas təyinedicisi olan felin şərt şəkli şərt ifadə etməklə yanaşı, sintaktik vahidlər arasında çoxsaylı semantik əlaqələrin ifadə vasitəsi kimi də çıxış edir. Sinkretik, bitişik mənalara təhlili keçid semantik əlaqələrin xarakterini müəyyən etməyə imkan verir. –SA; –SƏ (-sar/-sar) felinin şərt halının ilkin formasına V-VII əsrlərə aid qədim türk abidələrində rast gəlinir. Məsələn: Runik yazılı abidələrinə istinad edən “Kül-Tegin abidələrinə” oxuyuruq: Ol amtı onuq]ok Türk kağan Otukan juc olursar ilma bun]ok. “Əgər indiki fitnəsi olmayan türk xaqanı Ötükən dəstəsində otursarsa, tayfa ittifaqında heç bir məhdudiyət yoxdur” [5, s. 49].

N.A. Baskakovun fikrincə, -sar/-sar elementinin mənşəyi “arzu etmək, istəmək, düşünmək, saymaq” “-sa” fel formasına çevrilmişdir. N.Z.Hacıyeva “-sa” formasını bilavasitə “-sara” yüksəltməkdən yayınır, bu formaların qədim türk yazısı abidələrində paralel işlənməsini əsas gətirir [2]. Məsələn: Orxon abidələrinin mətnlərində: yai bolsar 'yay olsa', bilser 'bilsə' [5].

Türk dillərində şərt şəklinin “-sa, -sar və -sandakı” formaları ilə səciyyələnən üç modeli vardır. Ehtimal olunur ki, şərt şəklinin göstəricisi-san qədim optativin növlərindən birinin semantikasının yenidən nəzərdən keçirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Marafıdır ki, “-san/sendakı” şərt şəkilçi yalnız çuvaş dilində işlənir. Məsələn: Çuvaş dilində: “Attu, apatran tavanakansəm esyo men supoltetnine pölsen, haisem patenchen edir-yaparrah vödertmyod sana”. (Burada onlar haqqında nəşə dediyinizi bilsələr, sizə o qədər də asan olmayacaq) [6, s. 221].

Orxon abidələrində şərt feli əsasən müstəqil cümlənin predikatı kimi işlənir. Hətta qədim türk abidələrində “-sar” forması şərt olmaqla yanaşı, güzəştli, keçici, səbəb əlaqəsini də ifadə edir: “Taydyn jynaq(qa) körsär m(ä)n tör tä ärklig qan olurur”. (Baxdığımda Erklixanı ön oturacaqda oturduğunu gördüm); Munca ükü tynl(y)yqa nəcə üz buz qylt(y)m(y)z är (sär), t(ä)nrim ämtü bu on türlüg jaz uyda bosunu ötünür biz: manstar yirza! (Doğrudur, bir çox canlı insanlara çoxlu maneələr və maneələr (“qırıqlar və zərərlər”). [5, 215].

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, “şərtliyin ümumi kateqoriyasının bir növü kimi şərtlik səbəbiyyətin əsas qatını (substratumunu) təşkil edir, çünki uyğun semantik əlaqələr modal mənə ilə sıx bağlıdır” [6, s. 220].

Şərt şəklində asılı komponent şərt bildirir ki, onun olması nəticə etibarilə əsas kompo-

nentin ifadə etdiyi hərəkətə səbəb olur. Şərt, səbəbdən fərqli olaraq, həmişə fərziyyə xarakterlidir: şərtlə şərtlənən arasında əlaqə mümkündür. Başqa sözlə, şərti münasibətlər psixi olaraq qəbul edilən hadisələri əlaqələndirir. Felin şərt şəklindən istifadə etməklə qurulan konstruksiyalar əlamət və inancların əsasını təşkil edir. Belə hallar səbəb əlaqəsini təmsil edən şərti müddəalar kimi qəbul edilə bilər. Məsələn: Tatar dilində: “Salavat kupere tonyayında çıxsa, yatsgyr bulmaska” (Omen); “Ay çalkan tusa, kvner ayazırğa” (Omen).

Atalar sözlərinin tərkib hissələri arasında Tatar dilində: “Gaepsez dus ezlesets, yalgyz kalysyts”; “Keshene kargasats, uzetse tvsher”.

Bu nümunələrin hissələri arasında səbəb əlaqəni ifadə etmək üçün xüsusi bir vasitə (məsələn, birlik chvni) əlavə edə bilərsiniz, bu da yenidən bütün cümlənin əsas məntiqi mənasını itirməsinə səbəb olmayacaq və onun strukturunu pozmayacaqdır: “Gaepsez dos ezleme, çvni yalgız kalysyts. “Günahsız dost axtarma, çünki tək qalarsan”; “Keshene kargama, çvni uzetse tvsher”.

Dilçilərin səbəb-nəticə və şərt-nəticə əlaqələri ilə bağlı fikirləri birmənalı deyil. Bəzi dilçilərin fikrincə, şərtlə nəticə arasındakı semantik əlaqə səbəb-nəticə sayılmalıdır. Bunlar elə şərt konstruksiyalardır ki, “şərtin yerinə yetirilməsi, danışanın iradəsindən asılı olmayaraq, avtomatik olaraq nəticənin yerinə yetirilməsinə səbəb olur. Natiqin rolu ondadır ki, o, obyektiv qanunauyğunluğun olduğunu bilə-bilə bu barədə dinləyiciyə məlumat verir” [7, s. 28].

Topladığımız misalların təhlilindən də görüldüyü kimi, çox vaxt şərt şəklinin səbəbiyyəti ifadə edən forması ilə yanaşı, başqa vasitələrdən də istifadə olunur. Məsələn: Tatar dilində: “Bitets kzyshsa, dimzh, blue yamanlylar” (İnanc). (Üzün yanırırsa, deməli, səni danlayırlar); “Kolagyts chytslasa, dimzh, mavi svyliler” (İnanc). (Qulaqların cingildəyirsə, deməli, onlar sənin haqqında danışdırlar).

Gördüyünüz kimi, buradakı şərt şəklinin məntiqi formal göstəricisi real vəziyyəti ifadə edə bilməz, çünki qulağın cingiltisi danışılmaq üçün şərt deyil. Belə cümlədə səbəb əlaqəsinin olması müəyyən dərəcədə - dimzh “vasitə” sö-

zünün iştirakı ilə müəyyən edilir. O, cümləyə yeni semantik çalar gətirir: tabeliyində ifadə olunan səbəbdən irəli gələn nəticənin mənasını vurğulayır.

Şərt və zaman semantikasını birləşdirən -ca/-se affiksinin köməyi ilə qurulan konstruksiyalar haqqında dilçi alimlərin fikirləri birmənalı deyil. Əksər tədqiqatçılar belə modelləri şərt və ya zaman münasibətləri çərçivəsində nəzərdən keçirirlər və mürəkkəb cümlələr sistemində yalnız bir neçə şərt-zaman konstruksiyalarını ayırırlar. Məsələn, özbək dilində şərt-zamanlı cümlə tabeli cümlənin ayrıca növü kimi fərqləndirilir: “U sonrakı kunlarda naihalsa uam, ashula aytsa uam, utlottsa olib borsa schm, yotsa schm, tursa schm, yursaam, bunai hayollar”. (Son günlər də ney çalanda da, oxuyanda da, sürü sürəndə də, uzananda da, yeriyəndə belə xəyallarla məşğul olurdu).

Çox vaxt “-sa / -sə” affiksi ilə qurulan konstruksiyalarda müvəqqəti və şərt mənalarının bir-birinə qarışması hallarına rast gəlinir. Şərt konstruksiyasının əsas hissəsində adı çəkilən hadisə zamanla asılı hissənin hərəkətini izləyə bilər. Məsələn: Tatar dilində: “Shchitmsz, min nerse eshlzsem, st da shuny kylan-gan bula. Min koima bashyna mensem, da bundan Yrmzli st, tex yardan ineshkz seersem, da minem arttan seers st.” (Başqa şeylərlə yanaşı, o mənim etdiyimi edir: hasara dırmaşsam, o da arxamca dırmaşar, sıldırım sahildən çaya tullansam, arxamca tullanır); Şor dili: “Oolak korze, kozanda choqul”. (Oğlan baxanda (görür) dovşan getdi).

Bəzən bu semantika əsas komponentin predikatı gələcək zaman şəklində ifadə olunur. Məsələn: Tatar dilində: “Suqışa başlasak, Qabdelqaziz mədən, zlbzttz, şitsechek”. (Döyüşməyə başlasaq, təbii ki, Qabdelqaziz məni məğlub edəcək). Bu zaman hələ tamamlanmamış bir hərəkət mümkün hesab edilir və hərəkətlərin zaman ardıcılığı aydın şəkildə izlənilir. Eyni zamanda danışan tabeli cümlədə deyilənlərin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini bilmir. Şərt forması iki hadisə arasında daimi və ya vaxtaşırı təkrarlanan əlaqəni ifadə etdikdə şərt və zaman semantikasının birləşməsi müşahidə olunur. Eyni zamanda, hadisələrin əlaqəsi mücərrəd olaraq müvəqqətidir. Məsələn: Tatar dilində:

“Matur parlar kursem - kuanam...” (Gözəl cüt-lükləri görəndə sevinirəm); Kumik dilində: “Bir zat etmega esine düşse, olanlar gakinə yolnu masterine of baryp tils”. (Onun ağına bir şey gəlsə, bu barədə yol müdirindən soruşmağa gedir).

Felin şərt şəkli ilə ifadə olunan sinkretik xarakterli şərt-zaman semantikasını paremioloji konstruksiyalarda strukturca sabitləşir. Şərt konstruksiyaya komponentləri arasında əlaqənin abstrakt temporal xarakteri atalar sözlərində və ümumiləşdirilmiş ifadələrdə müşahidə olunur. Məsələn: Qaraçay-balkar dilində: “Ağac çirisa yozegindən çiriydi” (Atalar sözü). (Ağac çürüyəndə, kökündən çürüyür); Qırğız dilində: “Zhyлуу svylsv, zhylyan yinden çyqat” (Atalar sözü). (Yaxşı danışsan, ilan dəlikdən çıxacaq).

Topladığımız misalların təhlilindən göründüyü kimi, paremiyalar indiki və ya gələcək zaman formasında ifadənin qurulması ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, deyimin özü zamansız xarakter daşıyır, ümumi nümunə kimi görünür və tipik hadisələri göstərir. Belə misallarda zaman mənası davamlılıq semantikasının ifadəsi ilə bağlıdır.

Felinin şərt şəklinin şərt-zaman semantikasını çatdırmaq xassəsi ortaq türkcədir, onu qədim türk abidələrində və bir çox müasir türk dillərində görmək olar. Məsələn: Noqay dilində: “Yazin suvga karasa bir pour suirrot bar suvdin ishinde”. (Qadın suya baxanda suda gözəl bir görüntü var idi); Qaraqalpaqlarda: “Oldaryurl uirenti uslap alib tsarasa, oninq canaty snyts eken”. (Bir ördəyi tutub baxdıqda qanadı qırıldı); Türkmən dilində: “Gün çixsa, hova maylayar”. (Günəş doğduğu zaman daha da istiləşər); Özbək dilində: “Katta olim blanc sadə yigit shrtsachon tanışsalar, bir-birlərinə yatsin til topar, sadə mövzularda marotsli suubatlashar edilar”. (Məşhur alimlə sadə oğlan görüşəndə bir-biri ilə ortaq dil tapırdılar, sadə mövzularda maraqla danışdırdılar); Xakas dilində: “Axça alzam, selpoğa parat”. (Pulu alanda ümumi mağazaya gedəcəm).

Türk dillərində “ide” (idi) köməkçi feli ilə işlənən “-sa/-cə” felinin şərt halı arzu ifadədir. Belə konstruksiyanın istənilən semantikasını ifadə etmək xüsusiyyəti var: Azərbaycan dilində: “İmkan olsa get, Firidun vzu onu oxu-

dar, Təbrizə kvndererdi”. (Fürsət olsaydı, Firidun özü onu öyrədərdi, Təbrizə göndərərdi); Tatar dilində: “Kutseldege şikle bar aturny / Alyp kitsets ide shimerep”. (Kaş bütün şübhəli ruhani daşlar məhv edilsəydi); Özbək dilində: “Onam bulsa edi, tsishlogimga ketardim” (Anam olsaydı, kəndimə gedərdim).

Topladığımız misalların təhlilindən də göründüyü kimi, bəzən “-sa/-cə” forması müqayisəli münasibətləri ifadə etməyə xidmət edir. Məsələn: Tatar dilində: “Qayçagında nəni kvimə bulsak, / Kirək çakta buldıq korab ta”. (Bəzən kiçik bir qayıq, lazım olanda gəmi olur).

Şərt şəkli nifrət ifadə edə bilər. Məsələn: Tatar dilində: “Kittek yox, kalsatz kal...” (Biz gedirik, sən (istəsən) qal).

Bəzi hallarda hərəkətin sürətini ifadə etmək üçün felin şərt şəklindən istifadə edilir: Tatar dilində: “Açsa əmioğlu, busağa yanında durt-biş kəsə basıb tora”. (Gözümü açanda gördüm ki, dörd-beş nəfər eşikdə dayanıb).

Bəzən -sa / -cə affiksi olan konstruksiyalarda şərt və giriş mənalı sinkretik şəkildə ifadə olunur. Məsələn: Tatar dilində: “Mitza qalsa, “üləm” suzə niçəktər yomşək eytələşlə”. (Mənim üçün “ölüm” sözü nəşə, yumşaq tələffüz olunur); “Bələsə kilsə, kyska şitzlə kulmək sitsa kiləşə de tvşe”. (Bilmək istəyirsənsə, qısaqol paltar sənə daha çox yaraşır)

Şərt şəklinin şor dilində əmr çalarına malik olması qeyd olunur: “Teqri tvzin kvrzaar (kvzrar), kaidiq kara pulattar” (Üfüqə bax, nə qara buludlar!) [5, s. 178].

Felin şərt formasının gərək, lazım sözü ilə birləşməsi türkmən dilində ehtimal semantikasını çatdırır. Məsələn: “Güllər açılsa gərək” (Çiçəklər çiçək açmış olmalıdır).

Tədqiqat zamanı müəyyən etdik ki, felin şərt halının ilkin forması qədim türk abidələrində işlənmiş və şərtlə yanaşı, güzəştli, zaman və səbəb-nəticə əlaqələri ifadə etmişdir. Şərt şəkli səbəb və zaman əlaqələri ilə birləşərək şərt və səbəb, şərt və zaman semantikasını arasında dayanan özünəməxsus konstruksiyalar əmələ gətirir. Şərt-zaman semantikasını ifadə edən konstruksiyalar sinxronluq/ardıcılıq əlaqəsinin qeyri-səlisliyi ilə xarakterizə olunur, çünki bu halda əsas semantik yük hərəkətlərin

zamanla əlaqəsinə deyil, onların bir-birindən asılılığına düşür. Şərt şəklində semantika çoxşaxəlidir və o kontekstin ümumi məzmununu, müxtəlif mənalarını çatdırı bilər. Türk dillərində bir çox semantik əlaqələr qrammatik tərtibatda deyil, semantik məzmununda fərqlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika*. 4 cildə, II cild. Bakı: Prestige, 2014, 326 s.
2. **Əhmədova A.A.** *Azərbaycan dilindən praktikum*. Dərs vəsaiti. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 287 s.
3. **Xəlilov B.** *Müasir Azərbaycan dili*. Sintaksis. Bakı, 2017.
4. **Teyyubova N.** *Şərtlik anlayışının ifadə vasitələrindən biri – şərt budaq cümlələri*. İPƏK YOLU, №.3, 2020, səh.147-151.
5. **Şərifova S.V.** *M.F.Axundzadənin əsərlərində şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələr*. Bakı: Filologiya məsələləri, 2018, № 14, s. 114-125.
6. **Şərifova S.V.** *Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri*. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 2021.
7. *Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında ...*
<https://www.shagird.info> › sert...

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ, ВЫРАЖАЕМЫЕ УСЛОВНОЙ ФОРМОЙ ГЛАГОЛА В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

к.ф.м.н. Ш.М. Агакишиева

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта
shukufa.aghakishiyeva@sport.edu.az, orcid.org/0009-0002-6310-6200

Аннотация. Науку языкознание интересуется смысловая сторона языковых фактов, структурно - семантическое изучение различных языковых единиц. Цель нашего исследования – определить семантические отношения, выраженные условной формой глагола на материалах тюркских языков. Материал для исследования был взят из древних памятников, малых фольклорных жанров, принадлежащих к тюркским языкам. В исследовании применялись методы лингвистического описания, моделирования и трансформационного анализа. Опре-

делено, что время-причинная связь наиболее выражена формами условной формы глагола, которая является особым средством условной выразительности, структурно-семантические условные отношения активно проявляются временем и причинно-следственной связью.

Ключевые слова: *условная форма, обусловленность, причинность, условно-причинная семантика, временные отношения, условно-временная семантика, тюркские языки.*

SEMANTIC MEANINGS EXPRESSED BY THE CONDITIONAL FORM OF THE VERB IN TURKISH LANGUAGES

PhD. Sh.M. Aghakishiyeva

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport
shukufa.aghakishiyeva@sport.edu.az, orcid.org/0009-0002-6310-6200

Annotation. The science of linguistics is interested in the semantic side of linguistic facts, the structural and semantic study of various linguistic units. The purpose of our study is to determine the semantic relations expressed by the conditional form of the verb on the materials of the Turkic languages. The material for the study was taken from ancient monuments, small folklore genres belonging to the Turkic languages. The study used methods of linguistic description, modeling and transformational analysis. It is determined that the

time-causal relationship is most pronounced in the forms of the conditional form of the verb, which is a special means of conditional expressiveness, structural - semantic conditional relationships are actively manifested by time and cause-and-effect relationship.

Keywords: *conditional form, conditionality, causality, conditional-causal semantics, temporal relations, conditional-temporal semantics, Turkic languages.*